

Розділ III

Екзит-пол у науковому вимірі

1. Методика і технологія проведення екзит-полу у першому, другому і переголосуванні другого туру виборів

ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО, НАТАЛЯ ХАРЧЕНКО

Методика і технологія проведення екзит-полу

Через різні обставини як методико-організаційного, так і політичного характеру сталося так, що методика проведення екзит-полів у першому, другому і третьому турах (тобто переголосуванні 2-го туру) відрізнялася. До того ж дослідницькі компанії – члени Консорціуму – розділилися на дві групи, кожна з яких використовувала власну процедуру опитування (з використанням прямого запитання або процедури таємного голосування). Тому проведені екзит-поли є дуже цікавими з методологічної точки зору.

Перший тур президентських виборів

Учасники

«Демократичні ініціативи» (координація проекту і оприлюднення результатів дослідження), а також компанії, які безпосередньо проводили екзит-пол: Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Центр ім. Разумкова), «Соціс», «Соціальний моніторинг».

Вибірка

Вибірку для першого туру президентських виборів для всіх 4-х дослідницьких компаній, що входили в Консорціум, розробляла компанія «Соціс». Загальний обсяг вибірки було визначено у 50 000 респондентів (по 12 500 для кожної компанії).

Причини, які спонукали членів Консорціуму поділити вибірку на чотири частини, були такі:

- По-перше, це дало змогу перевірити валідність обраної стратегії побудови вибірки.
- По-друге, видимість результатів кожної компанії підвищувала відповідальність і якість роботи в цілому.
- По-третє, оскільки Консорціум у будь-якому разі не міг уникнути звинувачень у політичній заангажованості, лише близькість даних, отриманих різними дослідницькими компаніями, могла позбавити дослідників звинувачень у фальсифікації.

На першому етапі 50 000 респондентів було розподілено за областями пропорційно до чисельності населення старшого за 18 років. На другому— вибірка розподілялася за населеними пунктами кожної області. При цьому використовувалася стратегія розподілу населених пунктів на саморепрезентативні (які включаються у вибірку з імовірністю 1) і несаморепрезентативні, що групувалися так, аби з кожної групи відібрати один населений пункт. При цьому, щоб виокремити саморепрезентативні населені пункти, ставилося обмеження — у населеному пункті має бути опитано не менш ніж 24 особи. Це означало, що у вибірку заносилися всі міста чисельністю понад 20 тис. осіб. А міста з чисельністю населення менш як 20 тис. вибірково відбиралися для опитування (групувалися і відбиралися представники). Усього було відібрано 151 місто і 400 сіл.

У кожному з відібраних населених пунктів вибиралися виборчі ділянки пропорційно до чисельності сільського та міського населення старшого за 18 років кожної області, усього було відібрано 1 500 ділянок.

Слід зазначити, що міжнародні експерти-аудитори висловлювали зауваження до практичної реалізації вибірки, розробленої компанією «Соціс», а саме:

- не випадковий відбір дрібних міст, смт та сіл;
- не випадковий розподіл сільських районів серед дослідницьких компаній, у результаті чого вибірка була репрезентативною на рівні окремих областей тільки за умови об'єднання даних усіх чотирьох компаній;
- орієнтація в деяких випадках на загальну чисельність населення, а не на доросле населення чи кількість виборців;
- ігнорування розбіжностей у розмірі виборчих ділянок тощо.

До речі, деякі з вказаних прорахунків обумовлені якістю та доступністю електоральної статистики. Наприклад, дані про розмір виборчих ділянок були засекречені від широкої громадськості, списки виборців масово фальсифікувалися тощо.

Процедура й інструмент дослідження

Дві компанії – «Соціс» і «Соціальний моніторинг» – проводили екзит-пол методом особистого інтерв'ю, дві інші – Київський міжнародний інститут соціології і Центр ім. Разумкова – методом таємного голосування (анкетування).

З чим це пов'язано?

Проблема неширих відповідей і відмов від участі в опитуванні є одним із впливових факторів, що можуть зменшити надійність даних екзит-полу. Тому ми виходили з того припущення, що якщо респонденту надати гарантії повної анонімності, він з більшою відвертістю відповідатиме на запропоновані запитання. Це обумовило використання методики таємного голосування для збирання даних під час екзит-полу.

Методика таємного голосування використовується під час проведення екзит-полів з початку 90-х років¹, хоча перші експерименти з її використання в електоральних опитуваннях почалися ще в 40-х роках.

Суть методики полягає в тому, що під час проведення опитування замість того, щоб інтерв'юер прямо запитував «Скажіть, за кого з кандидатів Ви проголосували?», респонденту пропонується самому позначити відповідь на це запитання на спеціальному бланку з прізвищами кандидатів і кинути бланк у закриту картонну коробку, де вже лежать бланки з відповідями інших виборців.

Як свідчать результати багатьох методологічних експериментів, використання методики таємного голосування під час екзит-полів дає змогу дістати дані, ближчі до офіційних результатів, аніж особисті інтерв'ю².

Причин таких розбіжностей може бути декілька:

- > По-перше, якщо люди вважають, що їхню думку розділяє меншість соціального оточення, то вони ухиляються її публічно висловлювати, щоб не опинитися в соціальній ізоляції³.
- > По-друге, деякі потенційні респонденти можуть не вірити в анонімність опитування і побоюються висловлювати свої електоральні симпатії, щоб не наразитися на певні санкції.
- > По-третє, може існувати вплив інтерв'юера на респондента. Тобто інтерв'юер через свої соціально-демографічні характеристики і зовнішній вигляд може не викликати в респондента бажання обговорювати з ним свій електоральний вибір.

¹ Більш детально про історію використання методики можна дізнатися в Bishop S and Fisher J. «Secret ballots» and Self-Reports in an Exit-Poll Experiment. // Public Opinion Quarterly, Volume 59: 568-588.

² Perry P. Certain Problem in Election Survey Methodology. // Public Opinion Quarterly Volume 1979, Issue 5

³ Більш детально про теорію «спіралі замовчання» можна дізнатися у McDonald D., Glynn C. and others. The Spiral of Silence in the 1948 Presidential Election. Communication Research. Vol. 28, No. 2, April 2001, 139-155.

З огляду на позитивний світовий досвід використання методики таємного голосування під час екзит-полів і цікаві експерименти з цією методикою вітчизняних дослідників⁴, ми вважали за доцільне використовувати її під час проведення національного екзит-полу'2004.

З певних причин (відсутність відповідного досвіду, неготовність польової мережі тощо) «Соціс» і «Соціальний моніторинг» вирішили не вдаватись до методу таємного голосування, а використали, як і під час екзит-полів попередніх виборів, особисте інтерв'ю. Таким чином, під час першого туру було фактично проведено масштабний експеримент: щоб одержати відповідь на запитання «За кого з кандидатів Ви проголосували?», 25 тис. респондентів були опитані методом особистого інтерв'ю, а ще 25 тис. — методом таємного голосування (КМІС і Центр ім. Разумкова). Проведення експерименту дозволило перевірити низку дослідницьких гіпотез:

ГІПОТЕЗА 1. Ми припускали, що використання методики дасть змогу трохи зменшити частку людей, які відмовляються брати участь в опитуванні. Нагадаємо, що в минулому екзит-полі, проведеному під час парламентських виборів 2002 року, 24.5% потенційних респондентів відмовилися брати участь в опитуванні. А цього року через загострення політичного протистояння частка відмовлень могла б бути ще більшою.

РЕЗУЛЬТАТ 1. Частка відмовлень при використанні методики таємного голосування становила 22.6%, що істотно менше, ніж під час використання методу особистих інтерв'ю — 26.1%. Аналіз причин відмов також засвідчив, що використання таємного голосування в порівнянні з особистим інтерв'ю помітно знижує частку тих виборців, хто не бажає назвати свій електоральний вибір без указівки причини (24.9% проти 33.2%).

ГІПОТЕЗА 2. За оцінками різних експертів (див., наприклад, Perry), використовуючи методику таємного голосування, можна одержати дані, що статистично значуще відрізняються від результатів, отриманих іншими методами опитування, і насамперед, методом особистих інтерв'ю. Звичайно, ймовірні розбіжності коливаються в межах 2–3%.

РЕЗУЛЬТАТ 2. У рамках проведеного експерименту дані опитування за допомогою методики таємного голосування відрізняються від даних, зібраних методом особистого інтерв'ю на 3.9%.

⁴ Perry P. «Certain Problem in Election Survey Methodology», Benson, Lawrence. 1941. «Studies in Secret-Ballot Technique», Hoek J. and Gendall P. «Factors Affecting Political Poll Accuracy: An Analysis of Undecided Respondents», Bishop S. and Fisher J. «Secret ballots» and Self-Reports in an Exit-Poll Experiment, Мищенко М. «Исследование влияния интервьюера на ответы респондента: результаты методического эксперимента», Большов С., Харченко Н. «Результати експерименту із застосуванням техніки secret ballot у вивчені електоральних схильностей українських громадян».

ГІПОТЕЗА 3. Застосування методики таємного голосування, як правило, дозволяє одержати дані, що (у порівнянні з прямим запитанням) демонструють більшу підтримку тих кандидатів, які не мають загальної підтримки у визначених регіонах.

РЕЗУЛЬТАТ 3. Порівняння даних, зібраних різними методами, за регіонами (див. табл. 1) показує, що ця гіпотеза не підтверджується даними нашого екзит-полу, хоча раніше в переделекторальних дослідженнях подібна тенденція спостерігалася.

ГІПОТЕЗА 4. Застосування методики таємного голосування, як правило, дає змогу одержати дані, що (у порівнянні з прямим запитанням) демонструють більшу підтримку кандидатам від опозиції.

РЕЗУЛЬТАТ 4. Як видно з таблиці, ця гіпотеза цілком підтвердилася, тому що при використанні методики таємного голосування підтримка кандидата від опозиції вища на 3.9%.

Таблиця 1

Порівняння методів таємного голосування й інтерв'ю

Метод опитування		Регіон					Разом
		Західний	Західно-Центральний	Східно-Центральний	Південний	Східний	
Таємне голосування	Янукович В.Ф. – кандидат від влади	10.9	16.6	33.6	55.1	75.0	37.8
Особисте інтерв'ю		24.4	29.4	32.0	53.9	68.6	41.7
Різниця		-13.4	-12.9	1.5	1.2	6.4	-3.9
Таємне голосування	Ющенко В.А. – кандидат від опозиції	82.3	64.2	39.7	22.5	10.1	44.6
Особисте інтерв'ю		63.7	50.6	45.1	23.9	19.8	40.7
Різниця		18.6	13.7	-5.4	-1.4	-9.7	3.9

Оцінка похибки вибірки й порівняння результатів екзит-полу з результатами виборів

У таблиці 2 наведено результати екзит-полу для перших 10 з 24 кандидатів. За прийнятою заздалегідь процедурою при відмінності даних, що не перевищують 2%, дані поєднувалися, тому дані КМІСу й Центру ім. Разумкова наведено разом. Планувалося також об'єднати дані «Соцісу» й Центру «Соціальний моніторинг» (ЦСМ), але ЦСМ наполягав на опублікуванні своїх даних окремо, тому що якісно результат відрізнявся (показував перемогу в 1-му турі В.Януковича, а не В.Ющенка).

Таблиця 2

Результати екзит-полів і ЦВК у 1-му турі виборів

Кандидат	КМІС+Центр ім.Разумкова	Соціс	ЦСМ	Центральна виборча комісія
1.Ющенко В.А.	44.6	42	40.1	39.87
2. Янукович В.Ф.	37.8	41.1	41.2	39.32
3. Мороз О.О.	5.4	5.8	6	5.81
4. Симоненко П.М.	5	5.4	5.6	4.97
5. Вітренко Н.М.	1.4	1.5	1.7	1.53
6. Кінах А.К.	0.8	0.9	1.1	0.93
7. Яковенко О. М.	0.3	0.4	0.3	0.78
8. Омельченко О. О.	0.3	0.4	0.3	0.48
9. Черновецький Л. М.	0.5	0.5	0.4	0.45
10. Корчинський Д. О.	0.2	0.2	0.2	0.17

Як бачимо, відмінність від даних ЦВК для всіх кандидатів, крім Ющенка і Януковича, становить не більш ніж піввідсотка, всі інші результати відрізняються від результатів ЦВК не більш ніж на 1.9% (що менше за помилку вибірки) за винятком результатів екзит-полу КМІСу й Центру ім. Разумкова для Ющенка — отут різниця становила 4.7%. З огляду на те, що КМІС і Центр ім. Разумкова використали методику таємного голосування, а «Соціс» і ЦСМ — інтерв'ю, різниця в результатах виглядала логічною: у таємному голосуванні результат Ющенка, проти якого проводилась активна боротьба майже у всіх ЗМІ, був вищий, аніж в інтерв'ю. Відмінність даних КМІСу й Центру ім. Разумкова від даних Центральної виборчої комісії викликала сумнів у результатах виборів, але все-таки не була такою значущою, щоб ми могли наполягати на наших сумнівах.

Другий тур президентських виборів**Учасники**

У 2-му турі виборів Президента України 21 листопада 2004 року екзит-пол було проведено Консорціумом, що складався з 3-х компаній — Фонду «Демократичні ініціативи» (координатор проекту), Київського міжнародного інституту соціології (КМІС — координатор безпосередньо екзит-полу) і Центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Фактично, у день виборів було проведено одночасно два незалежних опитування — КМІСом і Центром ім. Разумкова. Опитування проходи-

ло протягом дня й завершилося за 2 години до закриття виборчих дільниць. Екзит-пол здійснювався за єдиною методикою — методом таємного анкетування з використанням картонних коробок, куди респонденти кидали анкету.

Вибірка

Вибірку розробив КМІС в такий спосіб, щоб вона була репрезентативна для кожної з 2-х компаній для України в цілому й для 5–6 регіонів України, отриманих шляхом класифікації областей України за подібністю голосування в першому турі виборів.

Обсяг вибірки — 30 000 респондентів (для кожної з компаній — 15 000 респондентів). Такий обсяг було обрано виходячи з того, щоб стохастична помилка вибірки у кожному з 5–6 регіонів не перевищувала 2% (без урахування дизайн-ефекту), а також з міркувань достатнього завантаження інтерв'юерів на кожній ділянці. У наших звичайних дослідженнях при 110 первинних крапках відбору (110 населених пунктів) дизайн-ефект для більшості ознак не перевищував 1.5, тому ми думаємо, що при 180 населених пунктах і 230 виборчих дільницях дизайн-ефект нашої вибірки становив менше ніж 1.5. Це означає, що теоретична помилка вибірки для кожної з компаній для України в цілому не перевищувала 1.3%, а для кожного з 5–6 регіонів — 3%. Для об'єднаних даних теоретична помилка для України становила загалом не більш як 1%, а для окремих регіонів — не більш як 2%.

Таким чином, загальний обсяг вибірки для двох компаній — 30 000 респондентів, кількість виборчих дільниць — 460, кількість опитаних на кожній дільниці — в середньому 65.

Найприроднішим шляхом формування вибірки видається систематичний відбір виборчих дільниць, а відтак відбір респондентів з єдиним кроком для всіх виборчих дільниць. Саме це рекомендували експерти Центру Левади (Росія) і PBS (Польща). Однак випадковий відбір 230 із 33 000 дільниць дасть більшу помилку розподілу дільниць за 26 областями України й за співвідношенням село-місто, а ми хотіли б скористатися перевагами стратифікації вибірки на першому етапі.

Тому ми вирішили вдатися до стандартного для наших досліджень і добре перевіреного підходу стратифікації населення старшого за 18 років за областями й співвідношенням місто-село, а потім відбирати населені пункти з імовірністю, пропорційною розміру населеного пункту (PPS—probability proportional to the size). Використання цього методу дає статистичну помилку меншу, ніж якби ми використали поняття саморепрезентативність й несаморепрезентативність населених пунктів, як це було в 1-му турі.

Вибірка, розрахована КМІСом, є триступеневою, випадковою на кожному етапі:

- 1) Відбір міст і сільських районів;
- 2) Відбір виборчих діляниць у межах відібраного населеного пункту;
- 3) Відбір виборців на кожній ділянці, що потрапила у вибірку.

Найбільш адекватною була б вибірка, розрахована на основі кількості виборців, що взяли участь у голосуванні. Однак, по-перше, невідомо, чи збережеться в другому турі така сама структура явки, як у першому турі, по-друге, дані ЦВК (Центральної виборчої комісії) не дають розподілу тих, хто взяв участь у голосуванні за містом-селом й населеними пунктами.

Наступною можливістю формування вибірки є число виборців, внесених у списки. Однак практично всі учасники виборчих перегонів відзначали, що виборчі списки, використовувані в цій кампанії, відрізняються неточністю⁵. Крім того, у відкритому доступі перебуває інформація про кількість виборців у списках тільки на рівні округів, а не на рівні діляниць, що ускладнює планування вибірки. Наші розрахунки засвідчили, однак, що кількість виборців, внесених у списки, несуттєво відрізняється від чисельності дорослого населення. Застосування ваг, розрахованих на основі явки, дає змогу автоматично скорегувати ці незначні розбіжності. Тому для розрахунків ми використали чисельність населення віком 18 років і більше.

Перший етап – відбір населених пунктів

Україна ділиться на 24 області й АР Крим, Київ теж, звичайно, розглядається осібно від Київської області. Кожна область представлена пропорційно до чисельності її населення. В Україні існує три типи населених пунктів: міста, «селища міського типу» (сmt) і села. За офіційним статистичним визначенням, *сільське населення* складається тільки з жителів сіл; а *міське населення* визначається об'єднанням жителів міст і сmt. Наша вибірка стратифікована за типом поселення в такий спосіб, що міське й сільське населення кожної області представлено пропорційно.

Первинними одиницями відбору (PSU) виступають міста й сmt для міського населення й райони для сільського населення. Відбір здійснюється за допомогою процедури PPS в такий спосіб, що ймовірність потрапити у вибірку для кожного міського населеного пункту або сільського району пропорційна до чисельності його населення. Ми розробили спеціальне програмне забезпечення, що реалізує вибірку.

⁵ Основним порушенням, що могло вплинути на результати виборів Президента України, стали численні неточності в списках виборців. За оцінками КВУ через погану якість списків не змогли проголосувати близько 10% громадян, які прийшли на вибори. (Звіт Комітету виборців України за результатами спостережень за голосуванням і підрахунком голосів на виборах Президента України 31 жовтня 2004 року) - <http://www.cvu.org.ua/>)

Другий етап – відбір виборчих дільниць

Виборчі дільниці (230 дільниць) розподілені за стратами (областями і міським та сільським населенням) пропорційно розміру страти. Оскільки дані Центральної виборчої комісії (ЦВК) не дають відомостей про розмір виборчих дільниць, їхній відбір здійснюється як випадковий, рівноймовірний у межах населених пунктів, відібраних на попередньому етапі відбору.

Третій етап відбору – відбір виборців

Ідея єдиного кроку відбору на кожній виборчій дільниці, запропонована експертами, що брали участь в аудиті 1-го туру, має багато переваг. По-перше, кожна ділянка «самозважується», тобто чисельність респондентів, відібраних на кожній ділянці, пропорційна чисельності осіб, що прийшли голосувати на цю ділянку. По-друге, якщо ми не задаємо числа опитаних, а задаємо тільки крок, то інтерв'юери зосереджуються на виконанні цього завдання й тоді, можливо, виконують його точніше, ніж при заданій чисельності опитаних. По-третє, відсутній конфлікт між числом опитаних і кроком відбору, як це було в процедурі відбору в 1-му турі. Однак, якщо ми використали PPS при відборі населених пунктів, то з кожної ділянки повинні відбирати однакову кількість респондентів. Справді, якщо ми відібрали, використовуючи PPS, у два рази менше сільських дільниць, ніж міських, і на кожній ділянці опитаємо однакове число респондентів, то співвідношення місто-село буде таким, як у статистиці, тобто в селі респондентів буде вдвічі менше, ніж у місті; якщо ж ми опитуватимемо респондентів з єдиним кроком, то в невеликих сільських виборчих дільницях ми опитаємо їх удвічі менше, ніж у міських, і співвідношення міста й села стане вже не 2 до 1, а 4 до 1. Для того ж, щоб опитати приблизно однакову кількість респондентів з кожної дільниці, ми повинні мати дані про її розмір й задавати різний крок. На жаль, у нас немає необхідних даних і процедура пошуку даних і розрахунку кроку є більш працездатною. Тому після деяких вагань ми все-таки вибрали менш привабливу теоретично, однак більш реалізовану процедуру задання кількості опитаних на кожній виборчій дільниці.

Отже, конструюючи вибірку на другому етапі, ми вирішили задати інтерв'юерам кількість респондентів, яких треба опитати в певні періоди часу, й крок, головне завдання якого – не дозволити інтерв'юєрові опитувати респондентів на власний розсуд.

Розрахунок кроку

Ми диференціюємо крок залежно від області окремо для міського й сільського населення. Для цього ми використали дані про розміри міських і сільських дільниць на попередніх виборах, дані ЦВК про середній

розмір ділянки у кожній області (на жаль, ЦВК не дає даних окремо для міських і сільських районів) і дані про явку окремо у кожній області. Середній розмір ділянок для міста й села на попередніх виборах помножувався на частку явки, крім того, був уведений коефіцієнт корекції даних на 2004 р. (відношення середнього розміру ділянки в 2004-му до середнього розміру ділянки на попередніх виборах). Потім для визначення кроку середній розмір ділянки серед сільського й міського населення кожної області було поділено на число анкет, які ми хотіли б одержати.

Щоб розподілити опитаних за часом, ми запитували респондентів, у який період часу вони відповідали на запитання. У першому турі ми закінчили опитування в місті о 18.00 (до цього часу в 1-му турі проголосувало майже 97% міського населення) і о 16.00 у селі (89% сільського населення).

Процедура й інструмент дослідження

Наведений аналіз результатів екзит-полу, проведеного під час першого туру, дав нам всі підстави використати методику таємного голосування під час другого туру президентських виборів.

Опитувальник

Під час проведення екзит-полу у першому турі виборів методом таємного голосування респондент самостійно заповнював аналог бюлетеня для голосування, а в окремому опитувальнику відповідав на змістовні й демографічні запитання інтерв'юера.

Проконсультувавшись із експертами й міжнародними аудиторами, ми вирішили трохи вдосконалити методику в екзит-полі, проведеному під час другого туру президентських виборів. А саме, респондент сам заповнює всю анкету, а потім кидає її у закритий ящик, де містяться інші анкети.

Світовий досвід показує, що опитувальники під час проведення екзит-полів можуть бути досить об'ємними й містити 10–20 питань. Однак через відсутність часу на спеціальні методичні експерименти, з огляду на напружену політичну обстановку й важкі погодні умови (напередодні виборів над Україною пронеслась снігова хуртовина, на день виборів синоптики прогнозували в багатьох областях замети, мороз і ожеледицю), було ухвалено рішення мінімізувати анкету. У результаті, респонденти відповідали на три запитання: за кого проголосували, вказували стать й вікову групу, причому респондента просили відповісти на демографічні запитання, але зазначали, що це не обов'язково.

Частка неправильно заповнених анкет (тобто таких, у яких на перше запитання не відзначено жодного варіанту відповіді або відзначено

кілька відповідей) становила 0.1%. На диво, найбільше пропусків у відповідях містило запитання про стать респондента (0.4%) і майже вдвічі менше – про вікову групу – 0.2%. З огляду на такі незначні втрати в демографічних даних, можна зробити наступний методологічний висновок: проводячи екзит-поли в Україні, можна використати анкети, що самостійно заповнюються респондентами, й трохи розширити розмір опитувальника.

Важливо відзначити, що дотримуючись звичайної в Україні дослідницької практики, опитувальники були підготовлені як українською, так і російською мовами. Респондент сам міг вибрати мову, якою йому зручніше відповідати.

Організація й проведення інтерв'ю

В екзит-полі опитувались виборці, які щойно проголосували й вийшли за межі виборчої ділянки. На етапі польових робіт було зібрано 28 178 анкет. У польових дослідженнях із проекту брало участь 920 інтерв'юерів, по 2 на кожній ділянці.

Процедура опитування була така:

- Інтерв'юер відбирає респондента за допомогою заданого кроку.
- Респондентові пояснюють, для чого проводиться опитування, встановлюють із ним контакт, щоб одержати максимально правдиву інформацію.
- Інтерв'юер звертається до респондента відповідно до тексту звернення, і якщо він погоджується заповнити анкету, з'ясовує якою мовою йому зручніше її заповнювати.
- Респондентові передають анкету й просять самостійно заповнити, скласти й опустити в коробку.
- Якщо респондент відмовляється заповнювати анкету, то необхідно зафіксувати відмову (причини відмови, стать і вік) на «Бланку фіксації відмов». Відповідно, слід замінити респондента, що відмовився, на наступного по порядку.

У містах і смт опитування проходило з 8.00 до 18.00. У селах – з 8.00 до 16.00.

Під час проведення екзит-полу ми також намагалися зібрати інформацію про ті ділянки, які потрапили у вибірку: про кількість виборців на цих ділянках, результат голосування в першому турі, про явку виборців. На жаль, на багатьох ділянках нам відмовили у цих даних, хоча вони були зафіксовані протоколами виборчої комісії. Пізніше отримані відомості дуже знадобилися б при розрахунку кроку вибірки під час переголосування другого туру виборів.

Контроль роботи інтерв'юерів

У дослідженні було проведено контроль за роботою інтерв'юерів на 118 ділянках, що становило 26% усіх ділянок. Було застосовано процедуру кросу-контролю, тобто кожна організація перевіряла як свої ділянки, так і ділянки організації партнера.

Уведення й оприлюднення даних

Кодування та введення даних здійснювалися за єдиними стандартизованими формами у статистичних пакетах OCA й SPSS. Остаточні дані представлено у форматі SPSS for Windows. Уведення даних здійснювалося у два етапи. У день проведення екзит-полу вводилися агреговані дані на рівні виборчих ділянок для кожного тимчасового інтервалу окремо. Після одержання паперових анкет з усіх регіонів дані було заново введено. Істотних розбіжностей у результатах, отриманих за агрегованими даними і деталізованими даними, не виявлено.

Дані з урахуванням ваг явки було представлено відразу після опублікування підрахунків явки виборців ЦВК 22 листопада.

Остаточні дані з врахуванням явки представлено громадськості на прес-конференції 27 листопада.

Зважування даних

- 1) Ваги для корекції відхилень реально отриманих даних від завдання на збір даних (стосовно кожної області й окремо для міського й сільського населення).

Ваги розраховуються як відношення відсотка отриманих анкет до відсотка анкет, які необхідно було одержати за завданням.

- 2) Ваги для корекції співвідношення анкет зібраних у кожний із 3-х відрізків часу – до 11.00, до 15.00 і після 15.00.

По опублікуванні на сайті ЦВК даних про число осіб, що взяли участь у голосуванні на 11.00 і на 15.00, проводиться корекція отриманих в опитуванні даних. Ваги розраховуються як відношення відсотка що прийшли голосувати до 11.00 і до 15.00 до відсотка анкет, отриманих до 11.00 і до 15.00.

- 3) Ваги для приведення структури вибірки до структури населення, що прийшло на вибори (коефіцієнти явки).

Ваги розраховуються як відсоток тих, хто проголосував (стосовно кожної області за даними ЦВК), до відсотка анкет, отриманих при опитуванні в цій області. Практично ваги 2 і 3 були об'єднані в єдині ваги, тобто ваги для кожного з 3-х відрізків часу розраховувалися для кожної

області (або, що те саме, явка корегувалася не в цілому, а для кожного з 3-х тимчасових інтервалів). До опублікування ЦВК інформації про явку на 20.00 був використаний прогноз явки (явка на 15.00 для кожної області множилася на співвідношення явки на 15.00 і 20.00 у першому турі виборів).

Оцінка помилки вибірки й порівняння результатів екзит-полу з результатами виборів

21 листопада в день 2-го туру виборів було отримано узагальнені (з кожної ділянки) результати, які диктувалися телефоном й уводилися в комп'ютер. Через відсутність оперативної інформації ЦВК про явку виборців зважування здійснювалося відповідно до викладеної в першому розділі методології, але без обліку явки, тобто тільки з урахуванням корекції на відхилення від вибірки й на відсутність частини міських даних. Результати, які було оприлюднено в УНІАНі: за В.Ющенко – 54%, за В.Януковича – 43%, проти обох – 3%.

По тому, як стало відомо про явку на 20.00 (яка з'явилася на сайті ЦВК тільки вранці наступного дня після виборів), ми провели перерахунок й опублікували такі дані: В.Ющенко – 52.5%, В.Янукович – 44.4%, проти обох – 2.8%, неправильно заповнених анкет – 0.3%.

Одержавши анкети з областей і ввівши отримані дані, провели зважування вже за повною схемою, що описана вище (див. табл. 3).

Таблиця 3

Результати екзит-полу у 2-му турі виборів

Дані в регіонах	Ющенко	Янукович	Проти обох	Неправильно заповнених анкет	Усього
Україна	52,9	44,2	2,8	0,1	100
Західний	89,4	9,5	1,0	0,1	100
Західно-Центральний	79,7	17,8	2,4	16	100
Східно-Центральний	54,9	39,8	5,2	10	100
Південний	29,3	66,8	3,7	20	100
Східний	12,8	84,5	2,5	37	100

Слід зазначити, що опублікована ЦВК явка викликала підозри опозиції у фальсифікації даних через безпрецедентно високі цифри частки тих, хто взяв участь у голосуванні. Особливо це стосується Донецької

області, де, за даними ЦВК, проголосувало близько 97% виборців, і Луганської області, де проголосувало майже 90%.

Проте, ми використали саме дані ЦВК про частку тих, хто проголосував на 20.00, тому що за способом побудови вибірки не мали альтернативних даних про явку виборців.

Якщо за даними, що їх ми оприлюднили в ніч виборів, Ющенко випереджав Януковича на 11%, то з урахуванням явки, опублікованої ЦВК, ця різниця зменшилася до 8.7%.

Центральна виборча комісія підбила підсумки голосування й оголосила переможцем В.Януковича, що набрав майже на 3% голосів більше, ніж за даними екзит-полу.

У таблиці 4 наведено порівняння даних екзит-полу з даними ЦВК. Як бачимо, число голосів тих, хто «перейшов» від Ющенко до Януковича при порівнянні даних екзит-полу з даними ЦВК, становить 11.6% щодо України загалом й від 5.5% до 17% щодо окремих регіонів.

Така велика відмінність даних екзит-полу від даних ЦВК може означати або помилку у наших даних або фальсифікацію даних виборів.

Таблиця 4

Порівняння даних екзит-полу з даними ЦВК у 2-му турі виборів

Дані в регіонах	Ющенко			Янукович			Різниця різниць
	Екз.пол	ЦВК	Різн.	Екз.пол	ЦВК	Різн.	
Україна	52,9	46,6	6,3	44,2	49,5	-5,3	11,6
Західний	89,4	84,3	5,0	9,5	13,3	-3,8	8,9
Західно-Центр.	79,7	70,2	9,5	17,8	25,5	-7,6	17,2
Східно-Центр.	54,9	48,8	6,1	39,8	45,7	-5,9	11,9
Південний	29,3	23,8	5,5	66,8	66,8	0,0	5,5
Східний	12,8	8,1	4,7	84,5	89,0	-4,5	9,2

Загальна помилка результатів екзит-полу може залежати від наступних складових:

- стохастична похибка вибірки;
- помилка за рахунок не відповідей;
- нещирість респондентів.

Для більш точної оцінки *статистичної похибки вибірки* було розраховано дизайн-ефект вибірки для України загалом й кожного з виокремлених нами регіонів зокрема.

Дизайн-ефект розраховували за допомогою програми WesVarPC 2.12 методом BRR. За страти взяли групи місто-село для кожної області ($25 \cdot 2 = 50$ плюс Київ, усього 51 страта, тому що Київ не має сільського населення). За одиниці відбору (sample units) взяли відповідні страти з вибірки КМІСу й Центру ім. Разумкова. Дизайн-ефект розраховувався для таблиць одномірних розподілів за запитаннями «За кого Ви проголосували?».

Таблиця 5

Помилки вибірки (для ймовірності 0.95)

Region	N	Дизайн-ефект	Помилка вибірки	
			Без дизайн-ефекту	З дизайн-ефектом
Україна в цілому	28 363		0,6	
<i>Ющенко</i>		3,5		2,1
<i>Янукович</i>		2,7		1,6
Західний	5 521		1,3	
<i>Ющенко</i>		8,4		11,3
<i>Янукович</i>		8,0		10,7
Західно-Центральний	6 672		1,2	
<i>Ющенко</i>		2,7		3,3
<i>Янукович</i>		1,9		2,3
Східно-Центральний	4 334		1,5	
<i>Ющенко</i>		9,5		14,4
<i>Янукович</i>		5,7		8,6
Південний	5 141		1,4	
<i>Ющенко</i>		5,1		7,1
<i>Янукович</i>		4,5		6,3
Східний	6 694		1,2	
<i>Ющенко</i>		1,4		1,7
<i>Янукович</i>		1,8		2,2

Як бачимо, в цілому для України похибка вибірки не перевищує 2,1%, але дизайн-ефект похибки і для Західного, й Східно-Центрального регіонів досить великий (можливо, це пов'язано з невдалим вибором страт для розрахунку дизайн-ефекту, а можливо, з тим, що вибірка складається із двох підвбірок для двох центрів).

Помилка за рахунок невідповідей залежить від частки тих, хто не відповів, і від розходжень у поглядах тих, хто відповів, і тих, хто не відповів. Ґрунтовніше помилка вибірки за рахунок того, що опитано не всіх респондентів, розраховується за формулою:

$$E = |p_2 - p_1| * (1 - RR), \quad (1)$$

де

E – помилка;

p_1 – відсоток деякої ознаки P (наприклад, рейтинг кандидата) серед опитаних;

p_2 – відсоток ознаки P серед тих, кого не опитали;

RR – response rate (частка опитаних).

Як уже вказувалося, $RR=0.79$. Щоб оцінити розходження ($p_2 - p_1$), розглянемо розходження соціально-демографічних характеристик тих, хто відповів, і тих, хто відмовився відповісти (ми фіксували стать й освіту).

Таблиця 6

Порівняння характеристик тих, хто відповів і не відповів

Стать	Відповіли	Не відповіли	Різниця	Ющенко	Янукович
Чоловіча	46.7	46.7	0	59,4	37,8
Жіноча	53.3	53.3	0	50,7	47,1
	100	100			
Вік	Відповіли	Не відповіли	Різниця	Ющенко	Янукович
18–29	22.1	15.3	6.8	57,5	39,1
30–39	18.5	17.5	1	58,9	38,0
40–49	21.2	23.4	-2.2	56,7	41,0
50–59	18.8	20.6	-1.8	51,2	46,4
60+	19.4	23.2	-3.8	49,3	49,3
	100	100			

Як бачимо, максимальні розходження в 6.8% за віком для групи 18–29, а відмінність цієї вікової групи за рейтингом Януковича – 10%. Це означає, що з огляду на розходження за статтю та віком тих, хто відповів і не відповів, їхні розходження за орієнтаціями можуть становити до 0.7% (це стільки становлять 6.8% від 10%).

Можливо, однак, що розходження в рейтингах кандидатів серед тих, хто відповів, і тих, хто не відповів, залежить безпосередньо (а не через

розходження в соціально-демографічних ознаках) від їхнього бажання брати участь або не брати участь в опитуванні. Оскільки наші дані засвідчують значну перевагу Ющенка, нас насамперед цікавить, чи може серед тих, хто відмовився дати відповідь, бути набагато більше прихильників Януковича, ніж серед тих, хто погодився відповідати. Мотивація відмов не дає відповіді на це запитання. Понад 70% фактично не назвали причину (наприклад, «не хочу, щоб мій вибір був відомий»), 17% послалися на зайнятість, інші 13% не вірять у чесність виборів і не довіряють соціологам.

Продуктивнішим є експеримент із зіставленням інтерв'ю й метода таємного анкетування (*secret ballot*). Дві основні причини, за якими метод таємного анкетування дає результати, відмінні від звичайного інтерв'ю, – це побоювання, з одного боку, адміністративних санкцій від влади, а з другого – несхвалення інтерв'юера, якщо в даній місцевості більшість є прихильниками іншого кандидата. Тому в різних регіонах ситуація різна. Але якщо говорити про загальний баланс, то в попередніх дослідженнях, порівнюючи метод таємного анкетування й метод інтерв'ю, ми, звичайно, одержували результат, що рейтинг Ющенка вищий серед тих, хто відповідав методом таємного анкетування. Тобто відхилення від відповідей більш характерне саме для прихильників Ющенка. Тому мало ймовірно, що серед тих, хто відмовився давати відповідь, більше прихильників Януковича. Але якщо навіть припустити, що серед тих, хто не відповів, на 10% більше прихильників Януковича, аніж – Ющенка, то розрахунок за вищевказаною формулою дає помилку в 2.1%.

Що стосується *нещирості тих, хто відповів*, то ця помилка не може бути великою. По-перше, в екзит-полі набагато легше відмовитися від відповіді, ніж у звичайних дослідженнях, коли інтерв'юер приходиться додому. Який сенс людям говорити неправду, коли так легко відмовитися й пройти повз інтерв'юера? По-друге, ми використали метод таємного анкетування – респонденти самі заповнювали й опускали свої анкети в закриту картонну коробку. Тому ця помилка виглядає несуттєвою.

Отже, найвірогідніше, що загальна помилка екзит-полу з імовірністю 0.95 не перевищує 2.1%, але навіть при дуже обережних припущеннях не перевищує 4.2% (статистична помилка плюс помилка за рахунок невідповідей).

Це означає, що *різницю в рейтингах Ющенка і Януковича ми не можемо пояснити помилкою вибірки, тому більш ймовірним є фальсифікація результатів виборів*.

3 грудня 2004 р. Верховний суд України зафіксував масові випадки фальсифікації виборів і оголосив 2-й тур виборів таким, що не відбувся.

Третій тур виборів (переголосування 2-го туру)

Учасники

Ті самі, що й у другому турі виборів – Фонд «Демократичні ініціативи» (координатор проекту), Київський міжнародний інститут соціології (КМІС – координатор безпосередньо екзит-полу) і Центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Розумкова.

Вибірка

Методологія проведення екзит-полу в другому турі полягала у визначенні розподілу голосів виборців в опитуванні й наступному зважуванні на явку, що її подала ЦВК. Верховний суд України під час судового розгляду підтвердив, що дані про явку були неточні й сфальсифіковані. Тому ми збиралися провести рівномірний випадковий відбір виборчих діляниць і відбирати на кожній діляниці респондентів з єдиним кроком (саме це радили нам експерти Центру Левади й польської компанії PBS). Це дало б змогу оцінити явку незалежно від даних ЦВК. На жаль, наявні ресурси й погіршення погодних умов (снігові замети) не дозволили реалізувати цю ідею, введення нової методології могло призвести до ризику зриву опитування на низці діляниць. Надійнішою була стратегія збереження тих самих діляниць, це полегшувало роботу інтерв'юерів. Тому стояло завдання визначити явку при збереженні вибірки 2-го туру. Було розроблено спеціальну процедуру розрахунку явки за умови, що виборчі діляниці відбираються не за допомогою рівномірного випадкового відбору, а з використанням у кожній області PPS, тобто випадкового відбору діляниць з імовірністю, пропорційною чисельності населення.

Отже, дослідження проводилося точно так само, як і в 2-му турі. Але використовувалися дані про чисельність діляниць, які нам вдалося одержати до цього часу, щоб визначити явку (відсоток тих, хто прийшов голосувати, стосовно всіх зареєстрованих виборців).

Процедура й інструмент дослідження

Загалом опитування проходило точнісінько так само, як і в другому турі. Відмінною рисою було тільки те, що в другому турі інтерв'юерам задавалися й крок відбору респондентів, і число респондентів, яких необхідно було опитати. Тому при виникненні конфліктів цих двох вимог інтерв'юери орієнтувалися радше на кількість респондентів, зокрема, в разі нестачі кількості респондентів, інтерв'юери зменшували крок. У третьому ж турі інтерв'юерам взагалі не було вказано, скільки респондентів вони повинні опитати, їм задавався тільки крок, і в інструкції наголошувалося на необхідності його неухильного виконання.

Оцінка помилки вибірки

31 грудня в день 3-го туру виборів було отримано узагальнені (щодо кожної дільниці) результати, які диктувалися телефоном й уводилися в комп'ютер. Через кілька днів було отримано уточнені дані вже за анкетами, надісланими з виборчих дільниць.

Порівнюємо результати з даними ЦВК. Безпосереднє порівняння результатів (див. табл. 7), однак, некоректне, тому що в екзит-полі неправильно заповнених анкет майже немає, а кількість бюлетенів, визнаних недійсними, становить близько 1.5%.

Таблиця 7

Порівняння з даними ЦВК без винятку недійсних бюлетенів

Україна	Ющенко	Янукович	Проти обох	Кількість неправильно заповнених анкет та недійсних бюлетенів	Усього
Екзит-пол	56,4	40,9	2,4	0,3	100
ЦВК	52,0	44,2	2,3	1,5	100
Різниця	4,4	-3,3	0,1	-1,2	0

Коректнішим є порівняння результатів при усуненні недійсних бюлетенів і неправильно заповнених анкет, тобто порівняння саме частки голосів, відданих за Ющенка, Януковича й проти всіх (див. табл. 8).

Таблиця 8

Порівняння результатів екзит-полу з даними ЦВК (стосовно правильно заповнених анкет і дійсних бюлетенів)

Україна	Ющенко	Янукович	Проти обох	Усього
Екзит-пол	56,6	41,0	2,4	100
ЦВК	52,8	44,9	2,3	100
Різниця	3,8	-3,9	0,1	0

Як бачимо, розходження становить майже 4%. Чим можна пояснити це розходження?

Розглянемо кілька можливих факторів.

1. Голосування категорій населення, неврахованих в екзит-полі

Опитування на виході з виборчих дільниць не включає ті категорії населення, що голосували поза дільницями. У таблиці 9 наведено чисельність тих категорій населення, стосовно яких екзит-пол не дає жодної інформації.

Таблиця 9

Приблизні дані про кількість виборців, що голосують на «закритих дільницях» або вдома

Категорії населення	Чисельність	Відсоток до тих, хто проголосував
Ув'язнені	200 000	0,7
Військовослужбовці	250 000	0,9
Ті, хто проголосував вдома	536 937	1,8
Кількість місць у лікарнях (максимум)	458 000	1,6
Усього	1 444 937	5,0

На жаль, точно відоме лише число тих, хто проголосував удома. Ці дані подано на сайті ЦВК. Яка саме частка ув'язнених і військовослужбовців, а також тих, хто голосував у лікарні, ми не знаємо.

Що стосується ув'язнених і військовослужбовців, то частка тих, хто проголосував, має бути не меншою, ніж для інших категорій населення, тому що «явку» цих категорій населення легше організувати. Можна припустити, що в голосуванні взяло участь не менш як 75% чисельності цих категорій, тобто 1.2% від усіх, хто проголосував. Можна припустити також, що більша частина з них проголосувала за Януковича, наприклад 60%; тобто близько 0.7% – за Януковича й близько 0.5% – за Ющенка.

Що стосується тих, хто проголосував удома, то здебільшого це інваліди, виборці, які мають труднощі з пересуванням, люди поважного віку, які активніше, ніж інші вікові групи, голосують за Януковича. Якщо розділити 1.8% тих, хто проголосував удома, у такій самій пропорції, що й відсоток ув'язнених і військовослужбовців, то одержимо 1% – за Януковича й 0.8% – за Ющенка.

Що стосується тих, хто голосував у лікарнях, то в нас немає підстав вважати, що вони голосують інакше, ніж ті, хто голосував на дільницях.

Таким чином, порівняння наших даних з даними ЦВК при відсотках, відданих за Ющенка і Януковича поза виборчими дільницями, дає наступне (див. табл. 10):

Таблиця 10

Порівняння результатів екзит-полу з даними ЦВК (стосовно правильно заповнених анкет і дійсних бюлетенів)

<i>Україна</i>	<i>Ющенко</i>	<i>Янукович</i>	<i>Проти обох</i>	<i>Усього</i>
Екзит-пол	56,6	41,0	2,4	100
ЦВК	53,1	44,5	2,4	100
Різниця	3,5	-3,5	0,0	0

2. Стохастична помилка вибірки

Розрахунки показали, що стохастична помилка вибірки з імовірністю 0.95 не може перевищувати 1.8% (теоретична помилка вибірки 0.6%, дизайн-ефект 3).

3. Помилка внаслідок невідповідей

Використовуючи ту саму методику розрахунку, що й у другому турі, і при частці тих, хто відповів, у 81%, можна показати, що за рахунок ставовікових розходжень тих, хто відповів і не відповів, їхні розходження за орієнтаціями можуть становити близько 0.7% .

Відмінність ситуації 3-го туру від ситуації 2-го могла полягати також у тім, що після 2-го туру й після Помаранчевої революції, багато в чому пов'язаної з результатами екзит-полу, представники влади критикували екзит-пол і розглядали його як політтехнологію опозиції. Тому екзит-пол міг частиною виборців уже не сприйматися як звичайне опитування, а більше пов'язуватися з опозицією, аніж із владою. Це означає, що серед тих, що відмовився відповідати, прихильників Януковича могло бути більше, ніж серед тих, хто відповів. Оцінити ймовірну додаткову помилку складно, але з огляду на те, що інформацію про екзит-поли взагалі мали далеко не всі респонденти, а оцінку екзит-полів тільки частина тих, хто щось чув про екзит-поли, ця частка не могла бути високою. Якщо взяти до уваги формулу (1) цього розділу, то малоймовірно, що додаткова помилка може перевищити 1–2%.

4. Помилка внаслідок нещирості тих, хто відповів

Як уже вказувалося, цю помилку можна вважати несуттєвою, тому що, по-перше, в екзит-полі набагато легше відмовитися від відповіді, ніж у звичайних дослідженнях, по-друге, ми використали метод таємного анкетування.

Тож, найвірогідніше, загальна помилка екзит-полу з імовірністю 0.95 не перевищує 1.8%, але навіть при вельми обережних припущеннях не перевищує 3.9% (статистична помилка плюс помилка за рахунок невідповідей). Зазначена величина може пояснити різницю в 3.5% у таблиці 9.

Якщо ж узяти іншу крайність і припустити, що помилка за рахунок невідповідей була не більшою як 1%, а помилка нашої вибірки не більшою за 1%, то ми можемо пояснити 2% з 3.5% різниці в таблиці 5. Таким чином, істотні фальсифікації при проведенні виборів або взагалі були відсутні або не перевищували 1.5%.

У цілому проведений аналіз засвідчує, що при проведенні екзит-полів у складних умовах, коли на виборців справляють дуже сильний тиск, помилка екзит-полів зростає. Але навіть у цьому разі малоімовірно, щоб вона була істотно вищою за 4%. Тому відмінність даних коректно проведеного екзит-полу від результатів виборів на 5 і вище відсотків може служити індикатором⁶ ймовірних порушень виборчих перегонів.

⁶ Як уже зазначалося, саме індикатором ймовірних порушень, а не доказом, що вони справді були, – соціологи не можуть замінити діяльність судів.

2. Перший тур президентських виборів 31 жовтня 2004 року

ІРИНА БЕКЕШКІНА

Тур перший: прогноз на тур другий

У день виборів Президента України 31 жовтня 2004 р. екзит-пол провели Фонд «Демократичні ініціативи» та Консорціум у складі чотирьох соціологічних фірм – Центру «Соціс», Київського міжнародного інституту соціології, Центру «Соціальний моніторинг» і Центру ім. Разумкова.

На жаль, двоє з учасників Консорціуму – Центр «Соціс» і Центр «Соціальний моніторинг» – у ніч виборів під час остаточного оприлюднення результатів змінили свої реальні дані на користь одного з кандидатів – Віктора Януковича. Тому ми не можемо користуватися масивами цих двох фірм – як з етичних міркувань, так і не маючи впевненості у повній коректності проведення польового етапу дослідження.

Інші два масиви – Київського міжнародного інституту соціології та Центру ім. Разумкова – були об'єднані в єдиний, оскільки різниця між результатами опитування стосовно кожного кандидата не перевищувала 2%. Кожна з фірм практично проводила свій окремий екзит-пол за загальнонаціональною вибіркою, і таблиця 1 добре засвідчує, наскільки близькими були результати їхніх екзит-полів. Різниця між результатами за більшістю кандидатів мінімальна, найбільша – у результатах щодо Віктора Януковича, але й вона становить усього 0.7%. Такий збіг свідчить про високу якість роботи обох фірм.

Далі ці масиви були об'єднані й аналізуються як цілісний масив (див. табл. 1).

Очевидно, що ці результати істотно відрізняються від даних ЦВК щодо першого туру. На жаль, на президентських виборах 2004 року соціологи не могли керуватися даними ЦВК як еталоном для оцінювання точності своїх досліджень. І хоча Верховний Суд через значні порушення відмінив результати голосування другого туру, очевидно, що й у першому турі було чимало порушень. Навряд чи понад мільйон «мертвих душ», що були виявлені під час перевірки списків напередодні парламентських виборів 2006 року, не були задіяні у першому турі президентських виборів.

Таблиця 1

Голосування за кандидатів на президентських виборах I туру, %*(наводяться дані стосовно кандидатів, які набрали не менше 1%)*

Кандидат	Центр ім. Разумкова N=12 462	КМІС N=12 416
Наталя Вітренко	1.4	1.5
Анатолій Кінах	1.0	0.7
Олександр Мороз	5.2	5.6
Петро Симоненко	5.1	5.0
Віктор Ющенко	44.5	44.6
Віктор Янукович	37.4	38.1
Не підтримують жодного з кандидатів	2.7	2.0

Очевидно, що ці результати істотно відрізняються від даних ЦВК щодо першого туру. На жаль, на президентських виборах 2004 року соціологи не могли керуватися даними ЦВК як еталоном для оцінювання точності своїх досліджень. І хоча Верховний Суд через значні порушення відмінив результати голосування другого туру, очевидно, що й у першому турі було чимало порушень. Навряд чи понад мільйон «мертвих душ», що були виявлені під час перевірки списків напередодні парламентських виборів 2006 року, не були задіяні у першому турі президентських виборів.

Екзит-пол першого туру проводився двома методами: методом особистого інтерв'ю (центри «Соціс» і «Соціальний моніторинг») і методом таємного анкетування (КМІС і Центр ім. Разумкова). Метод таємного голосування відтворював ситуацію реального голосування, коли респондент заповнював аналог виборчого бюлетеня і вкидав його до урни. Тож на цьому бюлетені не було жодних даних щодо соціально-демографічних характеристик респондента. Це не дає змоги на масивах КМІСу та Центру ім. Разумкова робити традиційний аналіз електоратів кандидатів першого туру.

Отже, у цьому розділі, спираючись на надійні масиви Київського міжнародного інституту соціології та Центру ім. Разумкова, ми можемо проаналізувати інші питання, а саме зробити прогноз на другий тур виборів, оскільки це питання ставилося у звичайній анкеті. При цьому буде використаний об'єднаний масив цих двох фірм.

Під час опитування респондентам ставилося запитання щодо їхнього можливого голосування у другому турі виборів, якщо до нього вийдуть Віктор Ющенко та Віктор Янукович.

Як свідчать результати опитування, Віктор Ющенко мав більші шанси на перемогу у другому турі: загалом за Віктора Ющенка висловили го-

товність проголосувати 46.6% опитаних, за Віктора Януковича – 40.5%. Проголосувати у другому турі проти обох вирішили 4.3% і ще 7.9% певного рішення щодо другого туру на час опитування ще не мали. Показово, що серед учасників опитування лише 1.0 % опитаних відповіли, що у другому турі участі не братимуть. Це свідчить про велику зацікавленість виборців у результатах виборів та напругу виборчої боротьби.

Розподіл електорату другого туру за статтю свідчить, що за Віктора Ющенка більш схильні голосувати чоловіки (див. табл. 2), а за Віктора Януковича – жінки.

Таблиця 2

Ймовірне голосування у другому турі залежно від статі (%)

Вибір другого туру	Чоловіки N=11 869	Жінки N=12 806	Загалом N=24 675
За Віктора Ющенка	48.7	44.6	46.6
За Віктора Януковича	37.6	43.2	40.3
Не підуть на вибори	1.1	0.9	1.0
Проголосують проти обох	4.7	3.9	4.3
Важко відповісти, не знають	8.5	7.4	7.9

Розподіл електорату за віком (див. табл. 3) засвідчує чітку закономірність: чим молодші виборці, тим більше вони хотіли б проголосувати у другому турі за Віктора Ющенка, а чим старші – за Віктора Януковича. Переважати вибір за Януковича у загальнонаціональному електораті починає лише з віку в понад 60 років, і це логічно, якщо зважити, що різке зростання рейтингу Януковича у виборчій кампанії почалося одразу після виплати надбавки до пенсій.

Таблиця 3

Ймовірне голосування у другому турі залежно від віку (%)

Вибір другого туру	18–29 років N=5 047	30–39 років N=4 072	40–49 років N=5 075	50–59 років N=4 701	60 років і старші N=5 900
В.Ющенко	51.7	50.0	50.0	44.1	40.9
В.Янукович	37.4	37.1	37.1	42.5	44.5
Не підуть на вибори	0.9	1.0	1.0	1.1	0.9
Проголосують проти обох	3.8	4.1	4.1	4.4	4.8
Важко відповісти, не знають	6.3	7.8	7.8	8.0	8.9

Розподіл електорального вибору залежно від освіти (див. табл. 4) показує, що вибір на користь Віктора Ющенка істотно зростає із зростанням рівня освіти. Власне, основний розрив на користь Ющенка став можливим завдяки виборцям із вищою освітою, де перевага Ющенка найбільша.

Таблиця 4

Ймовірне голосування у другому турі залежно від освіти (%)

Вибір другого туру	Початкова (менше 9 класів) <i>N=2 039</i>	Неповна середня (повні 9 класів) <i>N=2 514</i>	Загальна середня <i>N=8 356</i>	Базова вища (технікум, ВНЗ I-II рівнів) <i>N=5 523</i>	Повна вища <i>N=5 879</i>
В.Ющенко	41.7	40.5	47.0	44.9	52.9
В.Янукович	44.5	45.1	39.9	42.6	35.7
Не підуть на вибори	0.7	1.3	1.1	0.8	0.8
Проголосують проти обох	3.5	4.7	3.9	4.6	4.4
Важко відповісти, не знають	9.6	8.4	8.0	7.2	6.3

Особливо відмінною виявилася готовність підтримати Віктора Ющенка чи Віктора Януковича у другому турі виборів залежно від національності виборців (див. табл. 5). На жаль, виборці достатньо чітко поділилися у своєму електоральному виборі, особливо росіяни, лівова частка яких була готова підтримати Віктора Януковича.

Таблиця 5

Ймовірне голосування у другому турі залежно від національності (%)

Вибір другого туру	Українці <i>N=19 820</i>	Росіяни <i>N=3 631</i>	Інша національність <i>N=975</i>
За Віктора Ющенка	53.0	17.6	29.9
За Віктора Януковича	34.0	70.9	56.9
Не підуть на вибори	0.9	1.0	1.4
Проголосують проти обох	4.1	5.2	4.4
Важко відповісти, не знають	8.0	5.3	7.1

Регіональний розподіл ймовірного голосування у другому турі засвідчив, що Україна чітко ділиться за підтримкою Віктора Ющенка чи Віктора Януковича (див. табл. 6): Захід і Центр підтримують Віктора Ющенка, а Південь і Схід – Віктора Януковича.

Таблиця 6

Ймовірне голосування у другому турі у різних регіонах України

Вибір другого туру	Захід N=5 699	Центр N=7 339	Південь N=6 592	Схід N=5 245
В.Ющенко	78.5	65.1	27.0	10.6
В.Янукович	12.0	18.3	59.2	78.0
Не підуть на вибори	0.5	0.8	1.5	1.0
Проголосують проти обох	1.4	5.1	6.1	4.2
Важко відповісти, не знають	7.6	10.7	6.2	6.2

Західний регіон – це вісім найзахідніших областей: Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Закарпатська і Чернівецька; Центральний регіон – Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Чернігівська, Київська області і місто Київ; Південний регіон – Дніпропетровська, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області і Крим; Східний регіон – Харківська, Донецька і Луганська області.

Істотною була також відмінність у передбачуваному голосуванні другого туру залежно від типу поселення – міського чи сільського (див. табл. 7). З таблиці добре видно, що Віктор Ющенко своєю перемогою у другому турі завдячує насамперед вибору сільських жителів.

Таблиця 7

Ймовірне голосування у другому турі залежно від типу поселення (%)

Вибір другого туру	Міста N=16 835	Села N=7 965
За Віктора Ющенка	43.8	52.6
За Віктора Януковича	43.9	32.6
Не підуть на вибори	0.9	1.1
Проголосують проти обох	4.8	3.2
Важко відповісти, не знають	6.7	10.5

Таким чином, аналіз потенційних електоратів двох кандидатів другого туру дав змогу зробити висновки щодо їхніх особливостей.

Можна було передбачити, що за Віктора Ющенка будуть більш схильні голосувати чоловіки, молоді виборці, люди з повною вищою та загальною середньою освітою, українці за національністю, а також виборці, що проживають на Заході та в Центрі України, мешканці сіл.

За Віктора Януковича у другому турі більш схильні були віддати голос жінки, виборці, яким понад 60 років, з неповною середньою освітою, росіяни за національністю та представники інших (окрім української) національностей, а також виборці, що проживають на Півдні та Сході.

Звичайно, це не означає, що електорати Віктора Ющенка та Віктора Януковича склалися лише з цих соціально-демографічних категорій, йдеться лише про переважну схильність цих соціальних груп підтримати того чи того кандидата.

Наскільки цей прогноз, отриманий під час першого туру, справдився у другому турі? Оскільки на цих виборах дані ЦВК не могли бути еталоном для порівняння, порівнювати результати щодо другого туру, отримані під час екзит-полу першого туру, ми будемо не з даними ЦВК, а з результатами екзит-полу другого туру.

Звичайно, наведені відсотки (46.6% у Віктора Ющенка і 40.5% у Віктора Януковича, різниця 6.1%) й не повинні були збігтися. По-перше, тому що в екзит-полі першого туру брали участь, звісно, ті виборці, що брали участь у голосуванні першого туру, у другому ж турі склад виборців міг би дещо змінитися; а по-друге, в опитуванні брала участь значна частина тих, хто ще не визначився з вибором і які могли розподілитися в другому турі в інакших пропорціях, ніж у першому. У звичайних передвиборних опитуваннях є чимало запитань, які дають змогу соціологам спрогнозувати, куди можуть піти голоси тих, хто ще не визначився. В екзит-полі таких запитань не було, отже, спрогнозувати майбутній розподіл невизначених не було змоги. Окрім того, досвід опитувань свідчить, що реальний відсоток тих, хто напередодні виборів мав намір проголосувати «проти всіх», на виборах виявляється менший – ці виборці або визначаються з певним вибором кандидата, або просто на вибори не йдуть.

Що збіглося і що не збіглося в опитуванні екзит-полу другого туру і результатах опитування щодо другого туру, отриманого під час туру першого, читач може сам переконатися, ознайомившись з наступним розділом нашої книжки, де йтиметься про результати екзит-полу другого туру президентських виборів. Згідно з результатами екзит-полу другого туру Віктор Ющенко отримав 53.0% голосів, Віктор Янукович – 44.0%, різниця – 9%. В опитуванні ж різниця майбутніх результатів становила 6.1%. Це може бути пов'язано як з певними змінами електорату другого туру (більшою мобілізацією виборців Ющенка), так і з особливостями тих, хто не визначився у першому турі з голосуванням другого туру. Проте має право на існування гіпотеза, що частина тих, хто у відповідях першого туру значиться як «невизначені» свій вибір зробили, але не бажали сказати про це соціологам, оскільки мали певні побоювання.

А оскільки найбільша частина цих «невизначених» першого туру припадає на Центральний регіон, а також на села, де вищою була підтримка Віктора Ющенка, можна припустити, що серед тих, хто не визначився (чи не бажав сказати про свій вибір), було більше прихильників Віктора Ющенка.

Інші закономірності ймовірної підтримки Віктора Ющенка чи Віктора Януковича у другому турі, отримані в екзит-полі першого туру, знайшли загалом своє підтвердження і у екзит-полі другого туру. Віктору Ющенку у другому турі справді набагато більше були схильні віддати свої голоси чоловіки, молодь, виборці, що проживають у сільській місцевості. Віктор Янукович мав паритет з Віктором Ющенком серед електорату віком 50–59 років і перемагав серед електорату старшої генерації віком від 60 років.

Водночас співвідношення виборців різного освітнього рівня в електоратах кандидатів у екзит-полі другого туру було відмінним від того, яке було зафіксоване у екзит-полі першого туру у питанні щодо голосування у турі другому. Віктор Янукович вже не мав переваги в жодній з освітніх груп виборців, в тому числі й з незакінченою середньою освітою. Проте, як і в екзит-полі першого туру, найбільший розрив між Ющенком і Януковичем на користь Ющенка припадає саме на виборців з вищим рівнем освіти.

Регіональні виборчі переваги щодо Віктора Ющенка та Віктора Януковича та переваги серед мешканців сіл, звісно, не змінилися.

В анкеті екзит-полу другого туру президентських виборів не було запитання щодо національності, тому ми не можемо порівняти, чи змінилися електоральні преференції виборців різних національностей. Проте численні післявиборні опитування, де ставилися запитання щодо голосування у другому турі президентських виборів, дають змогу зробити висновок, що вони не змінилися – українці за національністю віддали перевагу Віктору Ющенку, а росіяни – Віктору Януковичу.

3. Другий тур президентських виборів 21 листопада 2004 року

МИХАЙЛО МІЩЕНКО, ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО, НАТАЛЯ ХАРЧЕНКО

Електоральні преференції великих регіонів та основних демографічних груп виборців у другому турі виборів

Результати екзит-полу під час другого туру президентських виборів істотно відрізнялися від результатів, оприлюднених Центральною виборчою комісією, як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях. Як ми можемо бачити з таблиці 1, особливо великі відмінності між результатами ЦВК і даними екзит-полу наявні у Західно-Центральному та Східно-Центральному регіонах.

Верховний Суд України встановив, що під час виборчої кампанії і голосування було допущено порушення принципів виборчого права, і згідно з його висновком, це унеможливило встановлення достовірних результатів волевиявлення виборців України. Себто, це рішення «делегітимізує» результати другого туру, встановлені ЦВК; тому єдине джерело інформації, яким ми можемо користуватися, аби проаналізувати електоральні уподобання жителів різних регіонів, висловлені у день голосування, – це результати екзит-полу.

Таблиця 1

Порівняння даних щодо голосування у другому турі Національного екзит-полу-2004 і ЦВК за регіонами, %

Дані в регіонах ¹	Ющенко			Янукович			Різниця різниць
	Екз.пол	ЦВК	Різн.	Екз.пол	ЦВК	Різн.	
Україна	53,0	46,6	-6,4	44,0	49,5	5,5	11,9
Західний	90,1	84,3	-5,8	8,7	13,3	4,6	10,4
Західно-Центр.	79,4	70,2	-9,2	18,2	25,5	7,3	16,7
Східно-Центр.	56,7	48,8	-7,9	38,1	45,7	7,6	15,5
Південний	29,1	23,8	-5,3	67,0	66,8	0,2	5,5
Східний	12,3	8,1	-4,2	85,1	89,0	4,1	8,3

¹ У регіони об'єднано такі області:

Західний – Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька
Західно-Центральний – м.Київ, Хмельницька, Житомирська, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Вінницька
Південний – Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська області, АР Крим
Східно-Центральний – Чернігівська, Сумська, Полтавська, Дніпропетровська
Східний – Харківська, Донецька, Луганська

Порівнюючи голосування жителів різних регіонів за двох кандидатів, ми можемо підтвердити ту тенденцію, яку фіксували соціологи ще під час передвиборних досліджень, – дуже високий рівень підтримки В.Ющенка у Західному і Західно-Центральному регіонах, менш виражена перевага у Східно-Центральному регіоні (насамперед тому, що до його складу входить Дніпропетровська область, де більш високу підтримку мав В.Янукович), і активна підтримка В.Януковича у Південному і особливо Східному регіонах.

Як видно з таблиці 2, підтримка В.Ющенка чоловіками була значно більша, ніж жінками (серед останніх частки тих, хто голосував за В.Ющенка і за В.Януковича, практично рівні). Також підтримка В.Ющенка тим вища, чим молодші респонденти (див. табл. 3). Якщо в молодших вікових групах перевага В.Ющенка над В.Януковичем становить 14–16%, то у найстаршій – за В.Януковича голосували на 3% більше, ніж за В.Ющенка.

Частково вищий рівень підтримки В.Ющенка чоловіками і нижчий – жінками можна пояснити віковими пропорціями в гендерних групах: так, наприклад, серед жінок (що досягли виборчого віку) ті, кому 60 років і більше, становлять 31,6%, тоді як серед чоловіків – лише 21,9%. Однак насправді важливішим є те, що, як бачимо з таблиці 4, у всіх без винятку вікових групах – від наймолодшої до найстаршої – жінки рідше, ніж чоловіки, голосували за В.Ющенка, і частіше порівняно із представниками «сильної» статі, голосували за В.Януковича. У всіх вікових групах чоловіки частіше голосували за В.Ющенка, ніж за В.Януковича, хоча «розрив» між голосами, відданими за першого і другого кандидатів, скорочується від 20% у наймолодшій віковій групі до 7% – у найстаршій. Тоді як серед жінок частіше перевагу В.Ющенку віддають представниці вікової групи від 18 до 49 років; ті, хто старше, частіше голосували за В.Януковича.

Таблиця 2

Особливості голосування у другому турі президентських виборів залежно від статі виборців, %

Скажіть, будь ласка, за кого з кандидатів Ви щойно проголосували?	Чоловіки N=12 944	Жінки N=14 786
В.Ющенко	57,0	49,5
В.Янукович	39,7	48,0
Не підтримав жодного кандидата	3,1	2,4
Неправильно заповнена анкета	0,1	0,1

Таблиця 3

Особливості голосування у другому турі президентських виборів залежно від віку виборців, %

Скажіть, будь ласка, за кого з кандидатів Ви щойно проголосували?	18–29 років N=6 177	30–39 років N=5 159	40–49 років N=5 920	50–59 років N=5 238	60 років і старші N=5 399
В.Ющенко	55,3	56,5	54,8	50,7	47,4
В.Янукович	41,1	40,2	42,5	46,6	50,7
Не підтримав жодного кандидата	3,5	3,3	2,6	2,5	1,8
Неправильно заповнена анкета	0,1	0,0	0,1	0,2	0,1

Чим можна пояснити таку різницю в електоральних уподобаннях гендерних груп виборців? На нашу думку, значною мірою традиційними гендерними відмінностями в системі ціннісних орієнтацій, у тому числі орієнтацій у політичній сфері. Тут доречно згадати відому концепцію доктора біологічних наук В.Геодакяна, який у роботі «Еволюційна теорія статі» доводить, що в процесі еволюції за жіночою статтю закріпилася «консервативно-відтворююча» функція (продовження роду і передача успадкованих знань наступним поколінням), а за чоловічою – оператив-но-пошукова функція, яка включає в себе прагнення до ризику та інновації. Як зазначає В.Геодакян, «без усвідомлення біологічних, еволюційних ролей чоловічої й жіночої статі не можна правильно визначити їх соціальні ролі»².

Отже, виходячи з цього, жінки частіше орієнтуються на «консервативні» соціальні цінності (насамперед, стабільність, послідовність, передбачуваність), а чоловіки – на цінності, пов'язані з інновацією та соціальною трансформацією. Як впливає із цієї концепції, жінки мають частіше виступати за збереження наявного стану речей, а в умовах політичної боротьби частіше підтримувати «партію влади», тоді як чоловіки – опозицію, що виступає за перемены.

Так само диференційовано соціальні ролі молодшого і старшого поколінь – якщо соціальна роль старшого покоління полягає у збереженні і передачі суспільних традицій, то молодшого покоління – в інноваційному пошуку. Тому також природно, що люди старшого віку частіше підтримують ті політичні сили, які сприймаються ними як консервативні, а молодь тих політиків, які, на їхню думку, уособлюють суспільні зміни.

² Геодакян В. А. Теория дифференциации полов в проблемах человека // Человек в системе наук. М., 1989. С.171-189

В. Янукович у своїй передвиборній риториці робив опору саме на консервативні цінності (основним гаслом його передвиборної кампанії була «стабільність»), а В. Ющенко – на інноваційні (домінуюча ідеологема виборчої кампанії «необхідність перемін»). Тому, виходячи з вищезазначеного, не дивно, що за В. Януковича голосували частіше люди старшого віку і жінки, а за В. Ющенка – молодь і чоловіки. Причому два вектори (гендерний і віковий) «накладаються», у результаті найбільшу підтримку В. Ющенко мав у групі «молоді чоловіки віком до 30 років» (серед її представників за нього проголосувало 58%), а найменшу – в групі «жінки віком від 60 років» (44%). Тоді як підтримка В. Януковича, навпаки, найнижчою була серед молодих чоловіків (38%), а найвищою серед літніх жінок (55%).

Однак, цю тенденцію виявлено не у всіх регіонах. Як можна бачити з таблиці 5, у Західному і Західно-Центральному регіонах відповіді чоловіків і жінок стосовно їх голосування як за В. Ющенка, так і за В. Януковича досить мало відрізняються. Значні відмінності спостерігаються у трьох регіонах: Східно-Центральному, Південному та Східному. Розбіжності в електоральних симпатіях між різними віковими групами мало виражені в Західному і Східному регіонах і досить помітні у Західно-Центральному, Східно-Центральному і Південному регіонах (див. табл. 6).

Отже, найбільшою мірою відмінності в електоральних симпатіях між різними соціально-демографічними групами виявилися в тих регіонах, де не спостерігається «домінуючого», «тотального» переважання електоральних симпатій на користь одного з кандидатів. Насамперед це Східно-Центральний і Південний регіони.

Західний регіон відрізняється дуже малими відмінностями в електоральних симпатіях між різними групами населення (гендерними і віковими). Це зумовлено, на нашу думку, значним переважанням підтримки тут одного кандидата (В. Ющенка), в результаті чого представники тих соціально-демографічних груп населення, які в цілому по країні частіше підтримували «кандидата від влади» (і ця підтримка значною мірою була пов'язана з «конформістською» мотивацією), опинилися у цьому регіоні у ситуації «різноспрямованого» тиску: з одного боку – тиску громадської думки на підтримку опозиційного кандидата, з другого – «пропагандистського» тиску загальнонаціональних засобів масової інформації та «адміністративного» тиску на підтримку «провладного» кандидата (оскільки на чолі органів виконавчої влади тут здебільшого стояли представники політичних сил, які підтримували на виборах В. Януковича). Значною мірою «врівноваженням» цих впливів і можна пояснити те, що, на відміну від інших регіонів, електоральні симпатії людей старшого віку і жінок в Західному регіоні не характеризувалися помітно вищим рівнем підтримки «кандидата від влади» порівняно з молоддю і чоловіками.

Таблиця 5

Особливості голосування у другому турі президентських виборів залежно від статі виборців у різних регіонах, %

	Регіони:									
	Західний		Західно-Центральний		Східно-Центральний		Південний		Східний	
	Чоловіки N=2 680	Жінки N=2 646	Чоловіки N=3 181	Жінки N=3 423	Чоловіки N=2 140	Жінки N=2 242	Чоловіки N=2 343	Жінки N=3 070	Чоловіки N=2 600	Жінки N=3 405
Скажіть, будь ласка, за кого з кандидатів Ви щойно проголосували?	90,7	90,0	79,9	79,2	60,0	54,0	33,7	25,3	15,4	9,9
В.Ющенко	8,1	9,1	17,4	18,7	34,3	41,2	61,9	71,2	81,4	88,1
Не підтримав жодного кандидата	1,2	0,9	2,7	2,1	5,6	4,5	4,1	3,4	3,0	1,9
Неправильно заповнена анкета	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2

Західний регіон також єдиний із регіонів, де відмінності у голосуванні за двох кандидатів між жителями різних типів населених пунктів в абсолютному вимірі досить малі (не перевищують 2%). У більшості інших регіонів (Західно-Центральному, Південному та Східному) жителі обласних центрів голосували за В.Ющенка значно частіше, ніж жителі інших типів поселень (див. табл. 7). Це можна пояснити тим, що жителі обласних центрів мали більший доступ до опозиційних видань, переважно саме там відбувалися передвиборні акції опозиції. Особлива ситуація у Східно-Центральному регіоні: тут рівень підтримки В.Ющенка помітно вищий у сільській місцевості та в обласних центрах і помітно нижчий в інших містах, де рівень підтримки опозиційного кандидата лише на 3% перевищив частку тих, хто проголосував за В.Януковича.

Та обставина, що в цьому регіоні підтримка В.Ющенка виявилася найвищою у сільській місцевості, пояснюється досить легко. Річ у тім, що Східно-Центральний регіон – єдиний, в якому виражено кардинальні відмінності між областями в електоральних орієнтаціях: якщо жителі Дніпропетровської області частіше голосували за В.Януковича, то жителі трьох інших областей регіону (Полтавської, Сумської та Чернігівської) – здебільшого за В.Ющенка. Внаслідок того, що рівень урбанізації Дніпропетровської області помітно вищий, ніж трьох інших областей регіону, 74% опитаних у регіоні сільських жителів – це жителі саме трьох останніх областей, тоді як серед опитаних в регіоні жителів обласних центрів, інших міст та селищ міського типу жителі зазначених трьох областей становлять лише 48%, а 52% припадає на Дніпропетровську область. Якщо розглядати Полтавську, Сумську та Чернігівську області окремо, то рівень підтримки В.Ющенка в селах тут становить 75,1%, в обласних центрах – 77,7%, в інших містах та селищах міського типу – 64,1%. Однак все одно залишається не поясненою причина нижчої підтримки В.Ющенка і вищої – В.Януковича в містах регіону – не обласних центрах – порівняно з обласними центрами та селами. Можна припустити, що суспільно-політична свідомість жителів цього типу поселень у Східно-Центральному регіоні має більше спільних рис із свідомістю жителів Східного і Південного регіонів, які частіше на виборах голосували за В.Януковича.

І наприкінці торкнемося також теми електоральної активності представників демографічних груп. Як показують результати попередніх екзит-полів, що проводилися в Україні, найбільші відмінності в явці на вибори спостерігаються між представниками вікових груп³. Яким саме

³ Див. Хмелько В. Електорат президентських виборів у демографічних вимірах// Загальнонаціональні опитування exit-poll: Парламентські вибори -1998. Президентські вибори - 1999. Парламентські вибори - 2002. - К.: Заповіт, 2002. - с.49-50; Хмелько В. Електорат президентських виборів 2002 року в демографічних вимірах// Загальнонаціональні опитування exit-poll: Парламентські вибори -1998. Президентські вибори - 1999. Парламентські вибори - 2002. - К.: Заповіт, 2002. - с.88-89.

Таблиця 6

Особливості голосування у другому турі президентських виборів залежно від віку виборців у різних регіонах, %

Скажіть, будь ласка, за кого з кандидатів Ви щойно проголосували?	Регіони:																									
	Західний					Західно-Центральний					Східно-Центральний					Південний					Східний					
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші						
	N=1275	N=959	N=1171	N=944	N=1004	N=1480	N=1364	N=1354	N=1225	N=1234	N=895	N=832	N=977	N=874	N=828	N=1166	N=972	N=1183	N=1037	N=1098	N=1361	N=1032	N=1235	N=1158	N=1235	N=1235
В.Ющенко	92,1	89,4	91,2	87,6	90,3	83,4	80,9	80,5	79,5	71,8	59,7	60,9	59,5	53,4	50,4	28,9	32,7	32,5	28,1	22,6	12,8	15,2	12,5	11,3	9,9	88,2
В.Янукович	6,7	9,0	8,1	11,1	9,3	13,3	16,1	17,7	18,2	26,6	33,9	34,0	35,6	41,3	45,4	65,7	62,3	63,3	69,1	75,5	84,1	82,2	84,8	86,6	88,2	88,2
Не підтримав жодного кандидата	1,2	1,5	0,7	1,2	0,4	3,2	3,0	1,8	2,2	1,6	6,3	4,9	4,5	5,4	4,2	5,2	4,9	4,1	2,5	1,9	2,8	2,6	2,6	2,0	1,8	1,8
Неправильно заповнена анкета	0,0	0,1	0,0	0,2	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,2	0,0	0,2	0,0	0,1	0,3	0,1	0,3	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1

Таблиця 7

Особливості голосування у другому турі президентських виборів жителів різних типів поселень залежно від регіону, %

Скажіть, будь ласка, за кого з кандидатів Ви щойно проголосували?	Регіони:														
	Західний			Західно-Центральний			Східно-Центральний			Південний			Східний		
	Обласні центри N=1295	Інші міста та смт N=1300	Села N=2831	Обласні центри N=2421	Інші міста та смт N=1806	Села N=2515	Обласні центри N=914	Інші міста та смт N=2172	Села N=1371	Обласні центри N=1896	Інші міста та смт N=1914	Села N=1686	Обласні центри N=1666	Інші міста та смт N=3530	Села N=861
В.Ющенко	90,3	91,3	89,5	84,1	75,8	77,5	60,5	49,2	65,9	35,9	24,0	27,1	21,5	8,3	11,7
В.Янукович	7,7	7,4	9,7	13,1	21,3	20,7	32,9	46,0	29,0	59,2	72,5	69,4	74,2	90,0	84,8
Не підтримав жодного кандидата	1,8	1,1	0,7	2,8	2,9	1,7	6,4	4,7	4,8	4,5	3,4	3,3	4,0	1,5	3,5
Неправильно заповнена анкета	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,0

був рівень електоральної активності представників вікових груп на останніх виборах (принаймні в другому турі)?

Про рівень електоральної активності різних вікових груп можна судити, порівнявши вікову структуру масиву тих людей, до яких зверталися інтерв'юери (як тих, хто погодився відповідати на запитання екзит-полу, так і тих, хто відмовився від інтерв'ю) з віковою структурою дорослого населення України, яка зафіксована державною статистикою. З таблиці 8 ми можемо бачити, що частка молоді віком до 30 років серед учасників виборів менша за частку молодих людей серед дорослого населення України на 1,9%. Однак потрібно зазначити, що за даними екзит-полу 1999 року ця різниця становила 2,9%, а за даними екзит-полу 2002 року – 3,2%⁴. Це є свідченням того, що електоральна активність молоді на останніх виборах хоча й залишається нижчою за «середній» для громадян країни рівень, однак вища, ніж на попередніх виборах.

Таблиця 8

Вікова структура тих, хто взяв участь у виборах (за результатами опитування на виході з виборчих дільниць) у порівнянні з державною статистикою, %

Вікові групи:	Екзит-пол	Державна статистика*
18–29 років	20,7	22,6
30–39 років	18,3	17,0
40–49 років	21,7	19,3
50–59 років	19,2	14,8
60 років і старші	20,2	26,3
Разом	100	100

* Дані станом на 1 січня 2004 року. Різниця відсотків між даними статистики та даними екзит-полу по всіх вікових групах статистично значуща на рівні 0,01.

Зросла також активність представників вікової групи від 30 до 39 років, вона виявилася вищою, ніж в середньому поміж усіх громадян (їх частка серед виборців, за даними екзит-полу, на 1,3% більша, ніж серед дорослого населення за даними статистики), тоді як у 1999 році вона була меншою на 1,3%, а в 2002 році – меншою на 2,6%.

Вищою за середній рівень виявилася також і активність вікової групи від 40 до 49 років (+2,4%); але також вищою вона була у 1999-му (+1,8%) і у 2002-му (+0,9%) роках.

⁴ Див. Хмелько В. Електорат президентських виборів у демографічних вимірах// Загальнонаціональні опитування exit-poll: Парламентські вибори -1998. Президентські вибори - 1999. Парламентські вибори - 2002. - К.: Заповіт, 2002. - с.49-50; Хмелько В. Електорат президентських виборів 2002 року в демографічних вимірах// Загальнонаціональні опитування exit-poll: Парламентські вибори -1998. Президентські вибори - 1999. Парламентські вибори - 2002. - К.: Заповіт, 2002. - с.88-89.

Найвищою виявилася активність виборців віком від 50 до 59 років – їх частка серед виборців, за даними екзит-полу, на 4,4% більша, ніж серед дорослого населення за даними статистики. Ця група була також найбільш активною і на виборах 1999 року (+4,6%), і на виборах 2002 року (+4,0%).

Частка представників найстаршої вікової групи (60 років і старші) серед виборців, за даними екзит-полу, виявилася на 6,1% меншою, ніж частка цієї групи у структурі дорослого населення за даними статистики. У 1999 році вона була меншою лише на 2,2%, а в 2002 році – навіть вищою на 0,8%. Отже, особливістю другого туру останніх виборів була вкрай низька (порівняно з іншими віковими групами) участь у них представників найстаршої вікової когорти. Можливо, певною мірою це було пов'язано з тим, що на цей раз у другому турі виборів не брав участі кандидат від Комуністичної партії, яка має високу підтримку саме серед людей літнього віку, і за відсутності його прізвища в бюлетенях значна частина представників найстаршої вікової когорти вирішила взагалі не приходити на виборчі дільниці.

Частка чоловіків серед виборців, за даними екзит-полу, виявилася на 1,8% більшою, ніж за даними статистики (див. табл. 9). Під час парламентських виборів 1998 року ця різниця становила 2,3%, у 1999 році – 4,3%, у 2002 році – 3,7%. Отже, хоча на останніх виборах також спостерігалася більш висока електоральна активність чоловіків порівняно з жінками, різниця в активності між представниками гендерних груп була меншою, ніж під час виборів 1999 і 2002 років.

Важливо зазначити, що у всіх регіонах, де В.Ющенко отримав більше голосів, ніж його опонент на виборах (Західному, Західно-Центральному і Східно-Центральному), участь чоловіків у виборах була вищою, ніж жінок, про що свідчить вища частка чоловіків серед виборців порівняно з часткою чоловіків серед дорослого населення цих регіонів за даними статистики. Це особливо цікаво з огляду на те, що, як зазначалося вище, чоловічий електорат загалом частіше, ніж жінки, підтримував на виборах В.Ющенко. А от у Східному і Південному регіонах, де більшу підтримку на виборах отримав В.Янукович, рівень електоральної активності чоловіків і жінок був приблизно однаковим.

Таблиця 9

Гендерна структура тих, хто взяв участь у виборах (за результатами опитування на виході з виборчих дільниць) у порівнянні з державною статистикою , %

Гендерні групи:	Західний		Західно-Центральний		Східно-Центральний		Південний		Східний		Україна в цілому	
	Екзит-пол	Державна статистика	Екзит-пол	Державна статистика	Екзит-пол	Державна статистика	Екзит-пол	Державна статистика	Екзит-пол	Державна статистика	Екзит-пол	Державна статистика**
Чоловіки	50,1*	46,0*	47,4*	44,7*	48,7*	44,4*	43,8	45,0	44,0	44,6	46,7*	44,9*
Жінки	49,9*	54,0*	52,6*	55,3*	51,3*	55,6*	56,2	55,0	56,0	55,4	53,3*	55,1*
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

* Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,01

** Дані станом на 1 січня 2001 року

МИХАЙЛО МІЩЕНКО

Демографічні характеристики електоратів Віктора Ющенка та Віктора Януковича у другому турі

Політикові неодмінно треба знати, які групи населення становлять його «електоральну базу», які з соціальних прошарків схвалюють проголошувані ним соціально-політичні гасла, інші його якості.

Результати екзит-полу дають змогу порівняти демографічну структуру електоратів двох кандидатів – Віктора Ющенка та Віктора Януковича – у другому турі президентських виборів. Можна стверджувати, що електоральною базою В.Ющенка на виборах стали передусім Західно-Центральний і Західний регіони. Їхні жителі становлять більшість (68%) тих, хто віддав за нього голос у другому турі виборів. Східний та Південний регіони склали основу електоральної бази В.Януковича (тут мешкають 73% тих, хто віддав за нього свій голос). Жителі Східно-Центрального регіону становили помітну частку в електораті як В.Ющенка (16%), так і В.Януковича (13%).

Таблиця 1

Регіональна структура електорату В.Ющенка та В. Януковича , %

Регіони:	За Ющенка N=15 134	За Януковича N=12 194
Західний	33,1*	3,9*
Західно-Центральний	35,2*	9,7*
Східно-Центральний	16,3*	13,2*
Південний	9,9*	27,6*
Східний	5,5*	45,6*

* Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,01.

Серед електорату В.Ющенка жителі обласних центрів і сіл становлять більшу частку, ніж серед електорату В.Януковича, тоді як серед електорату В.Януковича значно більшу частку, ніж серед електорату В.Ющенка, становлять жителі міст, що не є обласними центрами, і селищ міського типу (див. табл. 2). Однак на цей розподіл значною мірою впливають відмінності у поселенській структурі регіонів, які підтримали різних кандидатів, насамперед вищий рівень урбанізації в Південних та Східних регіонах, які частіше голосували за В.Януковича. Тому коректнішим буде розглянути поселенську структуру електоратів двох політиків у кожному регіоні окремо.

Таблиця 2

Поселенська структура електорату В.Ющенка і В.Януковича у другому турі президентських виборів, %

Тип поселення:	Структура електорату В.Ющенка N=15 134	Структура електорату В.Януковича N=12 194
Обласні центри	31,4*	24,5*
Інші міста та смт	29,2*	51,0*
Села	39,3*	24,5*

* Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,01.

Як можна бачити з таблиці 3, частка жителів обласних центрів серед електорату В.Ющенка вища, ніж серед електорату В.Януковича, у всіх регіонах, крім Західного. Так само у всіх регіонах, крім Західного, частка жителів інших міст та селищ міського типу вища серед електорату В.Януковича порівняно з електоратом В.Ющенка.

Стосовно сільських жителів, то їх частка серед електорату В.Ющенка нижча, ніж серед електорату В.Януковича, у Західному, Західно-Центральному і Південному регіонах; у Східно-Центральному – вона, навпаки, вища, а у Східному регіоні частка сільських жителів серед електоратів обох політиків однакова.

У структурі електорату В.Ющенка вищу частку, порівняно зі структурою електорату В.Януковича, становлять представники молодших і середніх вікових груп (від 18 до 49 років, див. табл. 4), а серед електорату В.Януковича – старших (особливо це стосується тих, кому 60 і більше років). Це характерно для електорату двох політиків у всіх без винятку регіонах (див. табл. 5).

Таблиця 4

Вікова структура електорату В.Ющенка і В.Януковича у другому турі президентських виборів, %

Вік опитаних:	Структура електорату В.Ющенка N=15 134	Структура електорату В.Януковича N=12 194
18–29 років	23,2*	20,7*
30–39 років	19,6*	16,8*
40–49 років	21,9*	20,4*
50–59 років	17,9*	19,8*
60 років і старші	17,3*	22,3*

* Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,01.

Якщо серед електорату В.Ющенка чоловіків і жінок майже порівну, то серед електорату В.Януковича жінки становлять 58% (див. табл. 6). При цьому статистично значущі відмінності у гендерній структурі електорату цих двох політиків спостерігаються лише у Східно-Центральному, Південному та Східному регіонах (див. табл.7) – особливо у двох останніх, тобто там, де підтримка В.Януковича на виборах була високою.

Таблиця 6

Гендерна структура електорату В.Ющенка і В.Януковича у другому турі президентських виборів, %

Стать опитаних:	Структура електорату В.Ющенка N=15 134	Структура електорату В.Януковича N=12 194
Чоловіки	50,1*	41,9*
Жінки	49,9*	58,1*

* Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,01.

Таблиця 3

Поселенська структура електорату В.Ющенко і В.Януковича у другому турі президентських виборів у регіонах, %

Тип поселення:	Регіони:											
	Західний		Західно-Центральний		Східно-Центральний		Південний		Східний			
	Структура електорату В.Ющенко N=4 859	Структура електорату В.Януковича N=5 342	Структура електорату В.Ющенко N=1 234	Структура електорату В.Януковича N=1 234	Структура електорату В.Ющенко N=2 522	Структура електорату В.Януковича N=1 701	Структура електорату В.Ющенко N=1 609	Структура електорату В.Януковича N=3 638	Структура електорату В.Ющенко N=802	Структура електорату В.Януковича N=5 088		
Обласні центри	23,8	21,0	37,7*	25,7*	21,9*	17,7*	42,3*	30,2*	46,3*	23,0*		
Інші міста та смт	24,7	20,8	25,7*	31,5*	42,3*	58,8*	29,1*	38,1*	40,4*	63,1*		
Села	51,5*	58,1*	36,6*	42,7*	35,9*	23,5*	28,5*	31,6*	13,3	13,9		

* Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,01

Таблиця 5

Вікова структура електорату В.Ющенко і В.Януковича у другому турі президентських виборів у регіонах, %

Вік респондентів:	Регіони:											
	Західний		Західно-Центральний		Східно-Центральний		Південний		Східний			
	Структура електорату В.Ющенко N=4 859	Структура електорату В.Януковича N=5 342	Структура електорату В.Ющенко N=1 234	Структура електорату В.Януковича N=1 234	Структура електорату В.Ющенко N=2 522	Структура електорату В.Януковича N=1 701	Структура електорату В.Ющенко N=1 609	Структура електорату В.Януковича N=3 638	Структура електорату В.Ющенко N=802	Структура електорату В.Януковича N=5 088		
18–29 років	24,3*	18,4*	23,3*	16,3*	21,3**	18,1**	21,3	20,9	23,7	22,4		
30–39 років	17,6	18,4	20,9**	18,2**	20,2*	16,9*	20,2*	16,6*	21,2*	16,5*		
40–49 років	22,1	20,5	20,6	19,9	23,2	20,8	24,4*	20,5*	20,9	20,4		
50–59 років	17,0*	22,4*	18,4	18,4	18,5**	21,6**	18,4	19,5	17,7	19,5		
60 років і старші	18,9	20,3	16,8*	27,2*	16,7*	22,5*	15,6*	22,5*	16,6*	21,2*		

* Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,01

** Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,05

Таблиця 7

Гендерна структура електорату В.Ющенко і В.Януковича у другому турі президентських виборів у регіонах, %

Стать респондентів:	Регіони:									
	Західний		Західно-Центральний		Східно-Центральний		Південний		Східний	
	Структура електорату В.Ющенко N=4 859	Структура електорату В.Януковича N=5 03	Структура електорату В.Ющенко N=5 342	Структура електорату В.Януковича N=1 234	Структура електорату В.Ющенко N=2 522	Структура електорату В.Януковича N=1 701	Структура електорату В.Ющенко N=1 609	Структура електорату В.Януковича N=3 638	Структура електорату В.Ющенко N=802	Структура електорату В.Януковича N=5 088
Чоловіки	50,5	47,3	48,4	46,4	51,5*	44,3*	50,4*	39,9*	54,2*	41,1*
Жінки	49,5	52,7	51,6	53,6	48,5*	55,7*	49,6*	60,1*	45,8*	58,9*

* Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,01

** Різниця відсотків статистично значуща на рівні 0,05